

KULCSÁR KRISZTINA

Ha főurak útra keltek...

18. századi főúri utazástípusok Albert szász-tescheni herceg és Mária Krisztina főhercegnő közös utazásai alapján

A 18. század kétségkívül az utazások virágkorát jelentette a kora újkorban. A nagy háborúskodásokat követően tömegek indultak útnak a különféle társadalmi rétegekből. Az utazók sokszínűségéről tanúskodnak a nyomtatásban megjelent apodémikák, vagyis az utazás módszerét és technikáját tárgyaló, valamint az útnak indulók számára praktikus tanácsokat közlő művek.¹ Egy 1795-ben kiadott kézikönyv például a következő potenciális utazóközönséget sorolta fel: nemes ifjak, kertművészek, énekesek, építészek, szobrászok, rézmetszők, festők, filológusok, filozófusok, történészek, gazdasági szakemberek, matematikusok, természettudósok, orvosok, jogtudósok, teológusok, katonák, jövődöbéli követek, valamint leendő uralkodók és államférfiak – látható, hogy ők a társadalom bizonyos, leginkább tanulni vágyó rétegeit képviselik.² Sokan öncélúan, saját ismereteiket kívánták bővíteni (nemes ifjak, egyetemjárók, művészek, tudósok), mások hivatalból vagy gyakorlati céllal utaztak (így kereskedők, mesteremberek, katonák, hivatalnokok), és a 18. században többeket a kíváncsiság hajtott. Ám mellettük még mindig jelentős szerepet játszottak az uralkodók, fejedelmek, hercegek. Ők már az ókortól kezdve fényűző utazásokat tettek udvaruk fényének emelésére és hatalmuk bizonyítására: birodalmukon belül az egyik városból a másikba utaztak, látványos bevonulásokkal, természetesen a ceremóniális előírásokat betartva, népes udvari kísérettel. Esetükben így leginkább politikai célú utazásokról beszélhetünk. Nagy pompa és magas költség jellemezte az udvari utazás típusát. Ekkor az uralkodó és vele együtt az udvartartása „hivatalos”, legtöbbször politikai céllal tartózkodott a székhelyétől távol, nagyszámú kísérettel. Ilyen utazások voltak például a király- és császárkoronázásra, az országgyűlésekre vagy a

---

¹ Vö. Stagl, Justin: *Die Apodemik oder „Reisekunst“ als Methodik der Sozialforschung vom Humanismus bis zur Aufklärung*. In: Rassem, Mohammed – Stagl, Justin (Hrsg.): *Statistik und Stadtbeschreibung in der Neuzeit vornehmlich im 16–18. Jahrhundert* (Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Staatsbeschreibung und Statistik 1). Paderborn–München–Wien–Zürich, 1980. 131–202.; Stagl, Justin: *Apodemiken. Eine rasonnierte Bibliographie der reisetheoretischen Literatur des 16., 17. und 18. Jahrhunderts* (Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Staatsbeschreibung und Statistik 2). Paderborn–München–Wien–Zürich, 1983; uő: *Eine Geschichte der Neugier. Die Kunst des Reisens, 1550–1800*. Wien–Köln–Weimar, 2002.

² Posselt, Franz: *Apodemik oder die Kunst zu reisen. Ein systematischer Versuch zum Gebrauch junger Reisenden aus dem gebildeten Ständen überhaupt und angehender Gelehrten und Künstler insbesondere*. I. Leipzig, 1795. Vö. Elkar, Rainer S.: *Reisen bildet. Überlegungen zur Sozial- und Bildungsgeschichte des Reisens während des 18. und 19. Jahrhunderts*. In: Krasnobaev, Boris I. – Robel, Gert – Zemmann, H. (Hrsg.): *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung* (Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa 6). Berlin, 1980. 51–82., itt: 55.

családtagok házasságkötéseire vezető utak.³ A rövidebb kirándulások alkalmával vidéki kastélyaikba látogattak, vagy birodalmuk nemeseit tüntették ki személyes látogatásukkal.⁴ Kedveltek voltak a népes vendégcsereg részvételével megrendezett vadászatok is. A ceremóniális utak mellett már a 16. századból vannak adataink az uralkodók és a főurak köréből az ún. inkognitóutazásra (*Reise al incognito*).⁵ Ilyenkor az utazó álnéven utazott, kötött ceremónia nélkül. Az utazások e fajtája az uralkodók esetében az udvartartás távolléte miatt igen alacsony költséggel járt. A 18. század második felében az etikett előírásaival és ceremóniális szabályokkal terhelt udvari utazások fokozatosan háttérbe szorultak, és az újfajta uralkodói, főúri utazásokat a szokványos rendi és reprezentációs jelleg helyett inkább reformpolitikai és később diplomáciai vonások jellemezték.⁶ Az uralkodók mellett a gazdag főnemesek és főurak is szívesen tettek nem politikai célú utazásokat, akár rokonlátogatás, akár ismeretszerzés céljából. A leendő uralkodókat európai tanulmányútra (*Kavalierstour*, *Grand tour*) küldték,⁷ de kedvelt volt ez az utazástípus a főnemesek fiai között még a 18. század végén is, ahogy ezt a legújabb kutatások bizonyítják.⁸

Jelen tanulmány három főúri utazáson keresztül ezekről eltérő főúri utazástípusokat vizsgál, de nem az a célja, hogy egyenként leírja, a választott utazások szereplői mikor hol jártak, mit láttak, kivel találkoztak, hanem utazásaik jellegzetességeit veszi számba. Azt, milyen egyedi tulajdonságok jellemzik a kiválasztott utazásokat, és ezek mennyiben egyeznek vagy térnek el a 18. században megfigyelhető főúri utazástípusoktól. A közös ismertetőjegyeken túl egy jellemzőben azonban atipikusnak számítanak, és ez az alapvető eltérés feltétlenül kiemelendő: mindhárom itt tárgyalandó utazásban közös, hogy nem egyetlen uralkodó vagy magas rangú személy látogatása áll a középpontban. A 18. század derekára egyáltalán nem jellemző módon Albert herceg és Mária Krisztina főhercegnő együtt, egy párként utazott, megelőzve ezzel az orosz nagyhercegpár 1781. évi európai utazását.⁹ Esetükben egy férfi és egy nő közös utazásáról van szó, ahol a női szereplő nem alárendelt vagy csak kísérő szerepet

³ Vö. Zellmann vereh. Kollreider, Monika: *Hofreisen Maria Theresias*. Phil. Diss. Wien, 1965. 3.

⁴ Zellmann vereh. Kollreider: *Hofreisen Maria Theresias*, 9–10.

⁵ Conrads, Norbert: *Das Incognito. Standesreisen ohne Konventionen*. In: Babel, Rainer – Paravicini, Werner (Hrsg.): *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*. Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen Historischen Institut Paris. 2000. Beihefte der Francia Bd. 60. Ostfildern, 2005. 591–607., itt: 598–599.

⁶ Conrads: *Das Incognito*, 603–604.; Tilgner, Hilmar: *Die Adelsreise im Kontext aufgeklärter Reformpolitik (1765–1800): Funktionswandel und Erweiterung der kommunikativen Dimension*. In: Rees, Joachim – Siebers, Winfried – Tilgner, Hilmar (Hrsg.): *Europareisen politisch-sozialer Eliten im 18. Jahrhundert. Theoretische Neuorientierung – kommunikative Praxis – Kultur- und Wissenstransfer (Aufklärung und Europa 6)*. Berlin, 2002. 41–66.; Siebers, Winfried: *Von der repräsentativen zu aufgeklärten Kavalierstour? Reflexion und Kritik adelig-fürstlichen Reisens in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. In: Rees – Siebers – Tilgner (Hrsg.): *Europareisen*, 25–39., itt: 33.

⁷ Vö. legújabban, gazdag bibliográfiával: Bender, Eva: *Die Prinzenreise. Bildungsaufenthalt und Kavalierstour im höfischen Kontext gegen Ende des 17. Jahrhunderts* (Schriften zur Residenzkultur 6). Marburg, 2011.

⁸ Siebers: *Von der repräsentativen zu aufgeklärten Kavalierstour?* 38.

⁹ Vö. Khavanova, Olga: *Prebivaniye Pavla Petrovicsa v Vene v 1781–1782 gg.: „umnoje” putyesesztvije prosvyescennogo ceszarevicsa*. In: Khavanova, Olga – Leszkien, M. V. (red.): *Romanovi v doroze. Putyesesztvija i pojezdki cslenov carszkoj szemji po Rosszii i za granicu*. Moszkva–Szentpétervár, 2015. 94–109.

játszott, hanem egyenrangúként, sőt gyakorta rangosabbként, így mozgatórugóként szerepelt.¹⁰

Az utazók

Albert szász(-tescheni) herceg (1738–1822) 1766. április 8-án kötött házasságot a nála rangban magasabban álló Mária Krisztina Habsburg-Lotharingiai főhercegnővel (1741–1798).¹¹ A herceg II. Frigyes Ágost szász választófejedelem hatodik (életben maradt negyedik) fiúgyermekéként sem birtokkal, sem valódi címmel nem rendelkezett, és reménye sem volt az öröklésre. A szerelmi házasság előtt ezért Mária Terézia jóvoltából különféle címeket és tisztségeket ruháztak rá, hogy méltó lehessen a főhercegnő kezére. Miután elhunyt Batthyány Lajos nádor, 1765. december 24-én Mária Terézia „ideiglenesen” (*provisorio modo*), tehát egy következő nádorválasztó országgyűlésig kinevezte a Magyar Királyság helytartójává.¹² Személye által egy udvarhű, a királynőhöz mindenkoron lojális rokon főúr került a királyságba helytartóként, akinek az volt a feladata, hogy ügyeljen az uralkodó döntéseinek végrehajtására, és közvetítsen a rendek és az uralkodó között.¹³ A herceg (a nádorhoz hasonlóan) elnőkölt a Magyar Királyi Helytartótanács (az 1724-ben felállított legfőbb magyarországi kormánysszék) tanácskozásain és az évente kétszer megtartott bíraskodási ülésszakon a felbbiteli bírósági fórum, a Hétszemélyes Tábla ülésein is.¹⁴ A pár rezidenciája a királyságon belül a pozsonyi vár lett, amelyet átalakítottak és fényűzően berendeztek számukra.¹⁵ Az ifjú

¹⁰ Erről lásd: Kulcsár Krisztina: *A páros életrajz írásának kérdései és lehetőségei. Albert szász-tescheni herceg és hitvese, Mária Krisztina főhercegnő összefonódó élete alapján*. In: Vonyó József (szerk.): *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történelmi életrajz módszertani kérdései*. Pécs–Budapest, 2017. 169–185.

¹¹ A hercegi párról legújabban: Kulcsár, Krisztina: *Der Statthalter des Königreichs Ungarn*. In: Benedik, Christian – Schröder, Klaus Albrecht (Hrsg.): *Die Gründung der Albertina. Herzog Albert und seine Zeit*. Wien–Ostfildern, 2014. 99–105. és Hertel, Sandra: *Marie Christine. Die „Maitresse en titre” der Kaiserin*. uo. 35–53. A herceg életének áttekintése: Koschatzky, Walter – Krasa, Selma: *Herzog Albert von Sachsen-Teschen, 1738–1822. Reichsfeldmarschall und Kunstmäzen* (Veröffentlichungen der Albertina 18). Wien, 1982. Egy-egy fejezete: Kulcsár Krisztina: *A helytartói státus. Albert szász herceg (1738–1822) kinevezése és magyarországi évtizedei*. Aetas, 17. évf. (2002) 1. sz. 51–66.; uő: *Ein fremder Adeliger zwischen der Königin und den ungarischen Ständen. Der Lebenslauf von Prinz Albert von Sachsen bis 1765 und seine Ernennung zum Statthalter des Königreichs Ungarn*. In: Haug-Moritz, Gabriele – Hye, Hans Peter – Raffler, Marlies (Hrsg.): *Adel im „langen” 18. Jahrhundert* (Zentraleuropa-Studien 14). Wien, 2009. 275–288.; uő: *Albert lengyel királyi és szász herceg életútja a magyar helytartói kinevezéséig*. In: Chrościcki, Juliusz A. (szerk.): *Barokk. Történelem – Irodalom – Művészet. Különszám*. Warszawa, 2010. 305–317.

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztrátúrája, Libri regii (A 57, a továbbiakban: A 57 (Libri regii), 47. k. 363–364. old.; MNL OL, Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Benigna mandata (C 13), 1765. dec. 24. A herceg számára kiállított okirat: MNL OL, Regnicolaris levéltár, Archivum palatine, Archivum locumtenentiale Alberti Ducis Saxoniae (N 13), Lad. 67. Fasc. 1. No. 3.

¹³ A 18. századi Habsburg–magyar viszonyról: Balázs, Éva H.: *Hungary and the Habsburgs, 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism*. Budapest, 1997.

¹⁴ MNL OL, A 57 (Libri regii), 47. k. 402. old. Lásd a herceg saját visszaemlékezéseiben: MNL OL, A Habsburg család magyaróvári levéltára, Albert herceg iratai (P 298, a továbbiakban: P 298 (Albert hg. iratai), 2. tétel, A. II. 12/2. Mémoires de ma vie. fol. 2v.

¹⁵ Fatsar Kristóf: *Albert herceg rezidenciája. A pozsonyi királyi vár és kertjei a 18. század második felében*. Művészettörténeti Értesítő, 50. évf. (2001) 1–2. sz. 125–132.; Garms, Jörg: *Die Residenz*

házasok megélhetését a nekik adományozott Teschen hercegség biztosította, valamint a magyaróvári uradalom a Magyar Királyságban. Mária Krisztina, Albert és valamennyi örökösük jogot formálhattak a hercegi címre és címerre – Albertet ettől fogva nevezik szász-tescheni hercegnek.¹⁶ Kivételes módon hitvесе, Mária Krisztina megtarthatta főhercegnői rangját,¹⁷ nem kellett megválnia attól esküvője után, így ő mindig rangosabbnak számított, mint herceg férje.

Az első közös utazás: hivatalból a Magyar Királyságban

A hercegi pár első hosszabb közös utazása a klasszikus „udvari utazás” típusába sorolható, mégis helyenként eltért a bevett mintától. Albert herceg és Mária Krisztina főhercegnő 1766 nyarán indult el hajón Pozsonyból, az országrész akkori fővárosából Budára, a korábbi fővárosba, hogy a herceg részt vehessen Pesten a Hétszemélyes Tábla nyári (szent-istváni) törvénykezési ülésszakán. Ugyan egyikük sem volt a Magyar Királyság uralkodója, de Albertet helytartói rangja révén – az uralkodónő helyetteseként – megillette a fényűző, nagy ceremóniával járó utazás. Célját tekintve az utazást egyértelműen a politikai célú udvari utazások közé sorolhatjuk, melynek során a királyság új helytartója először találkozott a rá bízott terület lakosságával, fogadhatta hódolatukat és „bemutakozhatott” az országban a rendek előtt. A látogatás különlegességét azonban az adja, hogy a herceg nem egyedül indult útnak, hanem elkísérte hitvесе is, akinek személye módfelett emelte a látogatás rangját, ugyanakkor meg is változtatta a jellegét. Az utazás során ugyanis megfigyelhető egy jelentős ceremóniabeli különbség azokhoz az uralkodói (vagy helytartói) utazásokhoz képest, amelyekre a hitvесе is elkísérte férjét. Mivel a főrangúak utazásakor általában a pár férfi tagja a magasabb rangú, őt köszöntötték elsőként, előtte rótták le először tiszteletüket a rendek. Albert herceg és Mária Krisztina főhercegnő esetében azonban éppen ennek a fordítottja igaz. A főhercegnő rangosabbnak számított a hercegnél (mutatja ezt örökletes főhercegnői címe is), és ezt az alapelvet a bécsi udvar kifejezetten követendőként előírta. Ezt figyelhetjük meg a hercegi pár címerképén is, ahol a lengyel királyi korona alatt és a tescheni hercegi címer fölött a heraldikai jobb oldalon áll a főhercegnő, míg bal oldalán a herceg címere, noha ennek a fordítottja lett volna a megszokott.¹⁸ Ugyanezt hangsúlyozta a Magyar Királyi Udvari Kancellária előkészítő irataiban, amelyek értelmében felszólították Buda város magisztrátusát, hogy a főhercegnőt (és nem a helytartó herceget!) különleges módon köszöntsék, fogadására a nemesség és a polgárság nagy létszámban és fegyverzetben vonuljon ki, és javítsák meg az utakat és hidakat.¹⁹ A fogadás módját részletesen előírták, ami nagyban egyezik az uralkodói utazások alatt követett sémával, vagyis jól mutatja a látogatás formális, reprezentáló jellegét,

---

von Pressburg. *Bau- und Ausstattungsprojekte in maria-theresianischer Zeit*. Barockberichte, Bd. 55/56. (2010) 589–602.

¹⁶ MNL OL, A Habsburg család magyaróvári levéltára, A család egyeteme (P 1490), I. 4. tétel. Albert herceg és Mária Krisztina főhercegnő házassági szerződésének (1766. ápr. 6.) hitelesített másolata, 1825. nov. 24.

¹⁷ MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 57. tétel, A. I. 66/11. Mária Krisztina főhercegnő levele Colloredo grófnak, Scherzingen, 1794. nov. 16.

¹⁸ Vö. a pozsonyi udvartartás nyomtatott sematizmusának belső lapján: *Erzherzoglicher und Herzoglich-Sächsischer Hofkalender auf das Schalt-Jahr nach der Gnadenreichen Geburt unsers Seligmachers Jesu Christi 1768*. Pressburg, 1768.

¹⁹ MNL OL, Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, Conceptus referadae (A 34), 1766/281.; uo., Conceptus expeditionum (A 35), 1766. VII. No. 115–116, No. 121, No. 165.

sőt a királynő döntései egyértelműen a pozsonyi országgyűléseken követett ceremóniát írták elő.²⁰ A megszokás azonban időnként felülírta a rangsorrendet: a budai tartózkodás idejére a királyi palotához tartozó újonnan épített kápolnában kívántak misézni. Ehhez szükség volt az esztergomi érsekség helynökének engedélyére, hogy a hercegi udvartartás számára ott tarthassák a miséket. Az érseki kancelláriából érkezett irat az előírások ellenére először azonban a herceget említette és csak utána a főhercegnőt. Ez olyan súlyos vétségnek minősült, amelyet az udvari jegyzőkönyvekben is kiemeltek, mivel a főhercegnőnek járt mindenkoron az első hely.²¹

Az 1766. évi budai látogatás során az utazás megszervezése eltért az uralkodók szokványos udvari utazásainak megszervezésétől: kétségkívül nem járt akkorá előkészületekkel és oly sok tárgyalással. Hiányoztak a bevett udvari konferenciák, amelyeket Bécsben a főudvarmester vezetésével tartottak, aki az utazások előkészítésével kapcsolatos mindennemű feladat irányítója volt.²² Ilyenkor vitatták meg a választandó útvonalat, a ceremónia módját, a szükséges „útravalókat”, az ellátás és a szállás kérdéseit, a szükséges kocsik és lovak számát a főistállómester és a főudvarnagy bevonásával. Az útvonal részletes beosztásáról szóló tervezetet a főistállómester a főpostamesterrel közösen készítette el. Ezek után értesítették a beutazandó terület hatóságait, közölve az uralkodói határozatot, és felszólították a rendeket, hogy gondoskodjanak a szükséges élelmiszerekről és a lovakról.²³ Ehhez hasonló előkészületekkel nem találkozunk az 1766. évi látogatás alkalmával, ez azonban nem azt jelenti, hogy nem szervezték volna meg alaposan az utazást. A Magyar Királyság esetében azonban nem a bécsi központi hivatalok, hanem a magyarországiak intézkedtek, a Pozsonyból Budára tartó hajóút alatt elsősorban a települések voltak illetékesek. A kevésbé pompázatos utazás elmaradása összefügg a gyászévvél is, mivel az ifjú feleség apja, Lotaringiai Ferenc császár 1765. augusztus 18-án hunyt el. Emiatt a ceremóniát a gyászévhez igazították, így a pozsonyi elinduláskor például eltekintettek a szokásos ágyúlövésektől, sőt az iratok azt is kiemelik, hogy Mária Krisztina hamuszínű ruhát öltött magára.²⁴

A Magyar Királyságon belül azonban már a megszokott, az udvari utazáskor kötelező elemeket figyelhetjük meg, amelyek reprezentációs jellege összekötő kapocs az utazó(k) és a terület lakossága között. Ezek közé tartoznak a tradicionális, ünnepélyes köszöntések és fogadások az út mentén érintett településeken. Az utazók ilyenkor kiszálltak a hajókból. A rendek és a lakosság nagy létszámban kivonult, az ország főméltóságai köszöntő beszédeket tartottak, és hasonlóképpen beszédek hangzottak el a városi tanácsok részéről Komáromban, Esztergomban, Vácott és Budán.²⁵ Régtől fogva előírt ceremóniális elemnek számítottak a kötelező ágyúlövések a megérkezéskor és elinduláskor, a beszállásolt katonaság kivonulása, a városi polgárőrök fegyveres díszőrsége – ezek mind a tiszteletadás jelei voltak, és a pompa

²⁰ Uo., *Originales referadae* (A 1), 1766/340.

²¹ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofarchiv, Obersthofmeisteramt (a továbbiakban: ÖStA, HHStA OMeA), Hofzeremonielldepartement, Zeremonialprotokolle 31. fol. 287r–288v. 1766. aug. 19.; uo., *Ältere Zeremonialakten* (a továbbiakban: ÄZA) 72-4. Vermählung der Erzherzogin Maria Christine mit dem Prinzen Albrecht von Sachsen, 1766. fol. 183r–184v. Bánya László esztergomi kanonok levele a budai Hofkapelle-ről, Nagyszombat, 1766. aug. 3.

²² Žolger, Ivan Ritter von: *Der Hofstaat des Hauses Österreich* (Wiener Staatswissenschaftliche Studien 14). Wien–Leipzig, 1917. 68.; Menčík, Ferdinand: *Beiträge zur Geschichte der kaiserlichen Hofämter* (Archiv für österreichische Geschichte 87.) 2. k. Wien, 1899. 447–563., itt: 485.

²³ Az udvari konferenciákra vö. Zellmann: *Hofreisen Maria Theresias*, 29–39., 104–105.

²⁴ ÖStA, HHStA OMeA Hofzeremonielldepartement, ÄZA 72-4. Vermählung der Erzherzogin Marie Christine mit dem Prinzen Albrecht von Sachsen. fol. 202r.

²⁵ Uo. fol. 202r–208v. Beschreibung der Fahrt.

bemutatására szolgáltak.²⁶ A reprezentáció egyik kötelező eleme volt diadalívek emelése. Az előírás szerint az uralkodónak három diadalkapu alatt kellett átlóvagolnia.²⁷ Ezt a Szentháromságra utaló szimbolikát ugyan nem alkalmazták Albertéknél, tiszteletükre azonban egy-egy fából épített diadalívet emeltek Budán, Gödöllőn és Vácott is. A diadalíven elhelyezett pajzson helyesen ábrázolták a rangsorrendet: először a főhercegnőt köszöntötték, és csak utána jelent meg a helytartó herceg neve, sőt a köszöntőversek is ezt a sorrendet követték.²⁸ A pompához hozzátartozott a díszkivilágítás és az esti tűzijáték. Teljesen elmaradt viszont a város kulcsának átadása, amely csak uralkodói látogatás alkalmával figyelhető meg. Ez a szimbólum a hűséget, alázatosságot jelezte, azt, hogy a város aláveti magát uralkodójának.²⁹ Albert esetében erre nem kerülhetett sor, mivel ő csak helytartói rangot viselt. A rendeket és a városi magisztrátus tagjait azonban egy további ceremóniális kegyben is részesítették: az utazás és a budai (pesti) tartózkodás alatt is kézcsókra járulhattak Mária Krisztina elé – ehhez a herceg saját maga esetében szerénységből nem járult hozzá.³⁰

Az augusztus 18. és szeptember 30. közötti budai tartózkodás alatt Albert herceg délelőtti-tónként legtöbbször a bíraskodással volt elfoglalva.³¹ A délutáni programok mindegyike a megszokott, rendi jellegű főúri szórakozás volt, ami jól mutatja az utazás hivatalos és ceremóniális jellegét: látogatásokat tettek az ország magas rangú főnemeseinél, katonai hadgyakorlatokat tekintettek meg, vadászatokon, halászatokon vettek részt.³² A középkori szokásokat idézték a lovagi tornákra jellemző versenyek és a céllövészet, amelyeken nemcsak főurak, hanem főrangú hölgyek is részt vehettek, feltehetően a főhercegnő jelenléte miatt.³³ Az ún. Carousselen a lovasok ügyességüket bizonyíthatták párokba osztva: a kihelyezett négy bábfő egyikét lándzsával, a másodikat pisztollyal, a harmadikat kopjával, míg az utolsót karddal kellett eltalálniuk.³⁴ A céllövészetben³⁵ is párok küzdöttek egymás ellen, és itt is megfigyelhető, hogy férfi-női párokat sorsoltak össze. A ceremónia szerinti beosztás ugyanis közel állandó párokat eredményezhetett. Ilyenkor a szerencséhez folyamodtak, hogy változatossá tegyék a versenyeket. Az „egyenlőség” azonban nem vonatkozott a legmagasabb rangúakra, vagyis a helytartói párra. Egykorú könyvekben is szerepel, hogy a legmagasabb rangú

²⁶ Uo. fol. 194v–199r, fol. 202r–206v.

²⁷ A Habsburg uralkodók látogatásainak emlékére emelt ausztriai diadalkapuk művészettörténeti elemzésére lásd: Blaha-Haselberger, Hertha: *Österreichische Triumph- und Ehrenpforten der Renaissance und des Barock*. Phil. Diss. Wien, 1950. Magyarországi példák: Tóth Áron: *A Habsburg-család tiszteletére a 18. században Magyarországon emelt diadalívek és európai összefüggéseik*. Művészettörténeti Értesítő, 52. évf. (2003) 3–4. sz. 275–297.

²⁸ *Odae, quum serenissimi principes regii Christina archi-dux Austriae, et Albertus dux Saxoniae, locumtenens regius, Budam primum ingrederuntur editae a Collegio Budensi Societas Jesu*. Budae, Typis Leopoldi Francisci Landerer. M.DCC.LXVI.

²⁹ Az uralkodók bevonulására lásd: Dotzauer, Winfried: *Die Ankunft des Herrschers. Der fürstliche „Einzug” in die Stadt (bis zum Ende des Alten Reichs)*. Archiv für Kulturgeschichte, Jg. 55. (1973) 245–288.

³⁰ ÖStA, HHStA OMeA Hofzeremonielldepartement, ÄZA 72-4. fol. 204r, fol. 205r, fol. 206v, fol. 216v–217r.

³¹ Erre lásd: Kulcsár Krisztina: *Idegenként a Hétszemélyes Tábla élén. Albert szász-tescheni herceg elnöksége (1766–1781)*. In: Bódiné dr. Beliznay Kinga (szerk.): *A Kúria és elnökei I*. Budapest, 2014. 17–32.

³² ÖStA, HHStA OMeA Hofzeremonielldepartement, ÄZA 72-4. fol. 202r–208v, fol. 185r–200v, fol. 210r–221v. passim.

³³ Uo. fol. 199v, fol. 211r–212r, fol. 213r–215v.

³⁴ Uo. fol. 200r, fol. 211v.

³⁵ Uo. fol. 213r–214v.

általában megtartotta a párját, a többiek viszont húzás alapján találták meg a partnerüket.³⁶ A győzteseket értékes ajándékokkal díjazták a rendezők (általában az ország főurai); például aranyból készült zsebórát, ezüsből készült úti evőeszköz-készletet, tubákosszelencét kaptak. A herceg a második helyezéseért például hátsólovat nyert el, nyereggel és lószerszámmal együtt, a főhercegnő aranyozott ezüst reggeliző készletet.³⁷

Az utazás alatt kötelező elemnek számított a részvétel a vasárnapi miséken, de ezt nem tekinthetjük utazásspecifikusnak, csupán annak a módját: a díszes, nyilvános kivonulásnak előírt szabályai voltak, amelyek a reprezentációt és az önreprezentációt szolgálták. Részt vettek rajta az udvartartás fő tisztségviselői: elsőként a főudvarmester hintója a kamarásokkal, majd a hercegé következett. A dízkíséretet az apródok és a magyar nemesi testőrség gárdistái biztosították valamennyi nyilvános megjelenésen.³⁸ A középkori jellegű udvari szórakozások mellett új vonásként megjelentek a felvilágosodás eszméinek megfelelő látogatások szociális és oktatási intézményekben. Ezek akár kötelezőnek is nevezhetők: Pesten az invalidusházban jártak, és az újabb váci látogatás alkalmával a piarista gimnáziumban hitvitán vettek részt.³⁹ Az esti programok is az udvari életet idézték: bálók, sőt álarcosbálók,⁴⁰ díszes vacsorák, társasági esték vártak rájuk. Ugyanakkor sem színházi előadással, sem koncerttel nem találkozunk az utazásról szóló beszámolókból: ebben az időben ugyanis még sem Budán, sem Pesten nem létezett önálló színház. Vácott a tanulók színielőadás keretében Ludvig Holberg 1722-ben megjelent vígjátékával (*Der politische Kannegießer*) lepték meg a látogatókat.⁴¹ Kamarazenekara csak kevés főúrnak volt; például Grassalkovich Antal grófnak, akinek a zenészei a rövid gödöllői látogatás során szórakoztatták a látogatókat.⁴²

Az uralkodók udvari utazásaira egyáltalán nem vagy csak igen ritkán jellemző, hogy az utazó útinaplót vezetett volna, ez inkább a hivatalból részt vevő titkár feladata volt. Egy-egy különleges esetben viszont mégis fennmaradhattak úti beszámolók a kísérő (akár főrangú) utazóktól.⁴³ Az 1766. évi látogatásról sem Albert, sem Mária Krisztina nem vezetett naplót, viszont a ceremonális előírásokat követve egy udvari jegyzőkönyvbe feljegyezték az udvartartás szempontjából fontos eseményeket. Az ezekről szóló híradás esetenként újságokban is megjelent, így a *Pressburger Zeitungon* kívül a *Wienerisches Diarium* is hírt adott róla, ezzel is az udvari reprezentációt szolgálva.⁴⁴

Itália földjén

A második utazástípus úti célját tekintve nem különleges. Itália régtől fogva vonzotta a látogatókat: nemes ifjak tanulmányútjának volt kötelező eleme, művészek választották fejlődé-

³⁶ Moser, Fridrich Carl von: *Teutsches Hof-Recht, in zwölf Bücher*. I–II. Franckfurt–Leipzig, 1754–1755. Itt: II. kötet. IX. könyv. IV. fejt. § 23. Von Schlitten-Fahrten, 585–586.

³⁷ ÖStA, HHStA OMeA ÄZA 72-4. fol. 200v, fol. 212r, fol. 215r.

³⁸ Uo. fol. 185r–187r, fol. 219v.

³⁹ Uo. fol. 187r, fol. 198r.

⁴⁰ Uo. fol. 189v, fol. 192r–v, 193r–194v, fol. 210v.

⁴¹ Uo. fol. 198v.

⁴² Uo. fol. 191v, fol. 198v, fol. 200v.

⁴³ Vö. Vozár, Jozef (ed.): *Dennik princa Leopolda. Z cesty do stredoslovenských banských miest roku 1764. Das Tagebuch des Erzherzogs Leopold von der Reise in die mittlelslowakischen Bergstädte*. Osveta, 1990.

⁴⁴ Az indulásról: *Pressburger Zeitung* (a továbbiakban: PZ) 1766, No. 67. 1766. aug. 20.; *Wienerisches Diarium* (a továbbiakban: WD), 1766, No. 68. 1766. aug. 23. A pesti megérkezésről: uo. No. 70. 1766. szept. 3. és PZ 1766. No. 71. 1766. szept. 3.

sük színterül, és a műalkotások kedvelői és műértői körében a felvilágosodás korában is első számú célpontnak számított.⁴⁵ Feltehetően hasonlóan érezhetett Mária Krisztina, aki fiatal korától kezdve kedvelte a művészetet, és tehetséges festő volt. Saját bevallása szerint Albertnek is már a bölcsőtől kezdve az volt a vágya, hogy egyszer eljuthasson Itáliába.⁴⁶ Az úti cél miatt rendkívül fontos szerep jutott ennél az utazásnál az ismeretszerzésnek is, akár a házaspár kései „grand tour”-jának is nevezhetnénk.⁴⁷

Alberték esetében az önképzésen túl azonban egészen más mozgatórugó is közrejátszott. Mária Terézia ugyanis – a 18. században rendhagyó módon, de rá igencsak jellemzően – mintegy „elküldte” lányát és vejét, hogy látogassák meg Lipót fivérüket (1747–1792) Toszkánában, Mária Karolina főhercegnő nápolyi királynét (1752–1814), továbbá Ferdinánd főherceget (1754–1806) Lombardiában, és „tegyenek jelentést” neki arról, hogyan élnek, mi módon, és legfőképpen arról, milyenek az unokái. (A személyes látogatás arra is alkalmas volt, hogy Toszkánában megismerjék és megkedveljék az unokaöccsöket, különösen Lipót harmadszülött fiát, az akkor öt éves Károly főherceget, akit a szülők elhunyt után a helytartói pár adoptált.) A kora újkorban az efféle „ellenőrző-utak” leginkább a főúri hölgyekre, női (elsősorban özvegy) utazókra volt jellemző. Ők esküvő előtt, gyermekek születését követően vagy akár csak rokonlátogatás céljából keltek útra (ún. *Fürstinnenreisen*).⁴⁸ Kivételnek számít azonban a legidősebb főherceg, II. József német-római császár 1769. évi itáliai látogatása, mivel ez alkalommal neki is fel kellett mérnie az Itáliába költözött testvérek udvarát és Mária Terézia unokáit.⁴⁹ A királynő hat esztendővel később erre a feladatra a helytartói párt jelölte ki, akiknek a látogatása abban is egyedinek számít, hogy mindketten részt vettek az utazáson, hiszen közösen, egymástól elválaszthatatlanul utaztak.

Az utazás időpontja meglehetősen szokatlannak tűnhet, mivel az indulást télvíz idejére tűzték ki, így a legnagyobb hidegben, 1775. december 28-án indultak el Triesztbe, és 1776. január 11-én érkeztek meg Firenzébe.⁵⁰ A meglepő időpontválasztásnak gyakorlati oka lehetett: feltehetően úgy időzítettek, hogy jelen lehessenek Lipót újabb, kilencedik gyermekének születésekor. Ő lett a későbbi József főherceg nádor, aki 1776. március 9-én látta meg a napvilágot. Amikor pedig Mária Ludovika infánsnő felépült a szülésből, férjével együtt nyár közepén maga is nekivághatott a Bécsig tartó hosszú útnak.⁵¹

⁴⁵ Maurer, Michael: *Italienreisen — Kunst und Konfession*. In: Bausinger, Hermann – Beyrer, Klaus – Korff, Gottfried (Hrsg.): *Reisekultur von der Pilgerfahrt zum Tourismus*. München, 1991. 221–229.

⁴⁶ Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden (a továbbiakban: SHStA Dresden), 12528 Fürstennachlass Maria Antonia, Kurfürstin von Sachsen. Albert herceg Mária Antóniának, Bécs, 1775. dec. 18.

⁴⁷ Mead, William Edward: *The Grand Tour in the Eighteenth Century*. New York, 1914.; Black, Jeremy: *The British abroad. The Grand Tour in the Eighteenth Century*. Phoenix Mill–Thrupp–Stroud, 1997.; Babel–Paravicini: *Grand Tour*, id. mű.

⁴⁸ Vö. Raschke, Bärbel: *Fürstinnenreisen im 18. Jahrhundert. Ein Problemaufriß am Beispiel der Rußlandreise Karolines von Hessen-Darmstadt 1773*. In: Rees–Siebers–Tilgner: *Europareisen, 183–207.*, különösen: 194. Legújabbban: Cremer, Annette C. – Baumann, Anette – Bender, Eva (Hrsg.): *Prinzessinnen unterwegs. Reisen fürstlicher Frauen in der Frühen Neuzeit* (Bibliothek Altes Reich 22). Berlin, 2018.

⁴⁹ Garms–Cornides, Elisabeth: *Bruder, Kaiser, Mitregent. Die Italienreise Josephs II., 1769*. In: Forgó András – Kulcsár Krisztina (Hrsg.): „Die habsburgische Variante des Aufgeklärten Absolutismus”. Beiträge zur Mitregentschaft Josephs II., 1765–1780 (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien XVI). Wien, 2018. 27–43., itt: 31.

⁵⁰ WD 1775, No. 104. 1775. dec. 30.; uo. 1776, No. 7. 1776. jan. 24.

⁵¹ ÖStA, HHStA OMeA Zeremonialprotokolle 35. fol. 157r. 1776. júl. 13.

Ez esetben tehát egy vegyes típusú utazásról beszélhetünk, amely ötvözi a „családlátogatás”-t az ismerkedő, önképző úttal, és ez azonosságokat mutat 18. századi új típusú tanulmányutakkal, amelyet a kutatás *Reformstudienreisen*nek nevezett el.⁵² A látogatás azonban atipikusnak mondható, mivel nélkülözte a ceremóniális előírásokat mind az utazást, mind pedig az Itáliába költözött testvérek udvarában töltött időszakokat tekintve. Elsősorban e könnyített ceremónia miatt nem sorolható ez az utazás a klasszikus, etikettel terhelt formális „családlátogató” udvari utazások körébe.⁵³ Az utazók nem fényűző módon, népes kísérettel indultak el Bécsből: csupán négy hintóval és egy társzekérrel vágtak neki a hosszú útnak. A rangjukhoz méltó, mégis kis létszámú kíséretben helyet foglalt Max von Cavriani gróf, a főudvarmester, Starhemberg grófné, a főudvarmesternő, Miltitz vezérőrnagy (a herceg szárnysegédje), Kempelen János ezredes, a kabinettitkáruk, a gyóntatópap és három udvarhölgy.⁵⁴ A hercegi pár útja Velencén, majd Bolognán át először Firenzébe vezetett. Innen továbbutaztak Rómába, majd Mária Karolinához Nápolyba. Ott Pompeiben meglátogatták az ókori helyszíneket, és megtekintették Casertában az épülőfélben levő királyi palotát és híres parkját. Visszafelé ismét útbá ejtették Rómát, majd közel négy héten át tartózkodtak Toszkánában. Bologna után Modena és Párma következett, egyben látogatást tettek Ferdinánd főherceg udvarában. Lipóttal és feleségével a hazaúton Velencében találkoztak, és utaztak tovább Bécsbe. Mivel rokon családokhoz indultak, nem rangrejtve utaztak, hanem mindenkor nevükön szólították őket, de közvetlen, családi módon viszonyultak hozzájuk. Nápolyban például ugyan ünnepélyesen fogadták őket, de IV. Ferdinánd király felrúgta az etikettet, és az összegyűlt társaság köréből személyesen átvezette őket a királynő szobájába, és külön bemutatta nekik legidősebb, akkor négyéves leányát.⁵⁵

A ceremóniamentességet azonban megtartották a nagyobb városokban, mint például Rómában is, ahol így kötöttségek és formalitások nélkül thlthették az idejüket. Az utazás fennmaradt gazdag dokumentációja arról tanúskodik, hogy a hercegi pár a látogatását szinte „turistaút”-nak tartotta. Programpontjaik egyeznek a korszakban újdonságnak számító reformpolitikai jellegű nemesi és uralkodói tanulmányutak céljaival: gazdasági, szociális intézményeket ismertek meg.⁵⁶ A fennmaradt forrásokból egyértelműen látszik érdeklődési körük: épületeket, múzeumokat, képgalériákat, gyűjteményeket látogattak, de élvezték a színházi, opera- és baletteladásokat, megtekintették a jelentős tudományos intézményeket (egyetemek, akadémiák stb.) is.⁵⁷ A herceg hadügyi érdeklődése is érvényesült, Lombardiában például megszemlélte a határvidék Franciaország felé fekvő erődjeit, Velencében a hadiszertárt és a tengeri flottát, Casertában a Luigi Vanvitelli által épített vízvezetékét.

Bár egyszerűen utaztak, rangjuk és rokoni kapcsolataik lehetővé tették, hogy magas rangú személyeket és családokat látogassanak meg. Természetesen vendégül látták őket a Habsburg Monarchia követei, kétszer is audiencián vettek részt VI. Pius pápánál,⁵⁸ és meg-

⁵² Rees, Joachim – Siebers, Winfried – Tilgner, Hilmar: *Reisen im Erfahrungsraum Europa. Forschungsperspektiven zur Reisetätigkeit politisch-sozialer Eliten des Alten Reichs (1750–1800)*. Das achtzehnte Jahrhundert, Bd. 26. (2002) Nr. 1. 35–62., itt: 55–57.

⁵³ Hasonló jellegű volt II. József 1769. évi itáliai utazása is; vö. Garms-Cornides: *Bruder, Kaiser, Mitregent*, 12–32.

⁵⁴ MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 17. tétel, A. I. 62/9. fol. 11r.

⁵⁵ Uo. 2. tétel, A II. 12/2. fol. 222r.

⁵⁶ Tilgner: *Die Adelsreise*, 55–57.

⁵⁷ MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 2. tétel, A II. 12/2. fol. 55v–85v. Az utazás leírását lásd Wolf, Adam: *Marie Christine, Erzherzogin von Oesterreich*. Wien, 1863. Bd. 1. 83–146.

⁵⁸ MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 2. tétel, A II. 12/2. fol. 203r, fol. 256r–v.

ismerkedtek a befolyásos itáliai főurakkal és hölgyekkel. Az ő nevüket Mária Krisztina városról városra feljegyezte. Rómában 21, Milánóban 31, Nápolyban 23 személy neve került fel egy listára.⁵⁹ Ezek a személyes ismeretségek, látogatások fontos programpontnak számítottak, és hozzájárultak a korabeli információcseréhez, továbbá politikai, diplomáciai, művészeti kapcsolatok kiépítéséhez. Közismert tény, hogy a hercegi pár a híres Albertina-gyűjtemény alapjait éppen az itáliai utazással vetette meg, ekkor bízta meg Giacomo Durazzo grófot, a Habsburg Monarchia velencei követét azzal, hogy számukra metszeteket és rajzokat vásároljon. A kiadások jegyzékét vizsgálva az is feltűnik, hogy a helyszínen maga a hercegi pár is jelentős összegben vásárolt rézmetszeteket és könyveket összesen 11 191 forint és 40 krajcár értékben. Különösen 1776 áprilisára, májusára és júliusára jellemző ez, vagyis nápolyi, ismételt toszkánai és velencei tartózkodásuk idejére.⁶⁰

Különlegességnek számít, hogy az itáliai utazásról Albert naplót vezetett, amelyet nem csak magának szánt, hanem Bécsben átadott Mária Teréziának.⁶¹ A francia nyelvű útinapló alapján városról városra végigkövethetjük az utazókat. A herceg mindegyik állomáshelyéhez megjegyzéseket fűzött: külön a megtekintett városról és épületeiről, az udvari életről, a politikai berendezkedésről, a katonaságról, a kertekről és parkokról. Mária Krisztina más jellegű feljegyzéseket vetett papírra, jobban eleget téve anyja kérésének és az utazó hercegnők feladatainak.⁶² Beszámolt a testvérekről, az unokákról, továbbá az Itáliában megismert személyekről – észlelhető a szándékos eltérés. Nem arra törekedett, hogy megörökítse, mikor merre jártak és mit láttak, sokkal inkább részletesen jellemezte (külsőleg és belsőleg egyaránt) azokat, akikkel Itáliában kapcsolatba kerültek, kezdve Lipót fivérével és családjával, a római főurakon át egészen a nápolyi és lombardiai uralkodókig és tisztviselőkig. Francia nyelvű jellemzéseiben személyes véleményt és ítéletet is mond, és értékes adalékokat rögzít az itáliai udvari élet mindennapjairól.⁶³ A fő feljegyzések mellett számos hosszabb-rövidebb összeállítás is ránk maradt nevezetességekről, meglátogatandó személyekről. Egy füzetke arról tanúskodik, hogy az útvonal kijelölésénél fivéreik mintáját követték: II. József 1769. évi és Miksa főherceg 1774. évi utazásának állomásait.⁶⁴ Ugyanebben összegyűjtve praktikus eligazítások is helyet kaptak: Itália mely tartományában mennyit kell fizetni a lóváltásokért, milyen árfolyamon váltják a különböző itáliai pénznemeket. Mindezek hasznos információk voltak az utazás megtervezésekor, ami azt is mutatja, hogy ez alkalommal nem a bécsi udvari hivatalokra bízta az utazás előkészítését, hanem az utazók maguk is improvizálhattak az út alatt, de a szükséges adatokat összegyűjtötték annak megkezdése előtt.

Béllye ura és úrnője Franciaországban

A hercegi pár harmadik, általam vizsgálatra kijelölt utazásának célja ismét egy külföldi ország: Franciaország, elsősorban Párizs. Ez alkalommal, 1786-ban különleges utazási formát választottak, amely a 18. század magas rangú utazói között egyre inkább elterjedtnek számított. Friedrich Carl von Mosernek az udvari jogszokásokról és előírásokról kiadott kézi-

⁵⁹ Uo. 16. tétel, A. I. 62/3. Noms de différentes Personnes vues dans le Voyage d'Italie.

⁶⁰ Uo. 17. tétel, A. I. 62/9. fol. 14r.

⁶¹ Uo. 15. tétel, Mémoire sur un Voyage fait en Italie en 1776. Ezt később bemásolta emlékirataiba is.

⁶² Vö. Raschke: *Fürstinnenreisen*, 194.

⁶³ MNL OL, Habsburg család magyaróvári levéltára, Mária Krisztina főhercegnő iratai (P 299), I. 6/a. tétel, A. I. 14. és vö. uo., Udvartartási és udvari hivatalok (P 1538), II. Franz Malcher hagyatéka, 1. tétel, A. II. 10/1.

⁶⁴ MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 16. tétel, A. I. 62/8.

könyve több szakaszt is szentelt az inkognitóutazásnak (*Reise al incognito*),⁶⁵ amely divatjelenség volt a 18. századi uralkodók között. Az inkognitó teljesen tudatos indentitáscserét jelentett, más társadalmi szerep felvételét, természetesen időlegesen – mindazonáltal csupán a rangos, ismertebb és befolyásosabb személyek élhettek vele, hiszen egy ismeretlennek nem volt lehetősége inkognitóban lennie.⁶⁶ Moser szerint számos „gyakorlati” oka is volt, ha egy fejedelem vagy magas rangú utazó úgy döntött, alacsonyabb rangúként utazik. Ezáltal elkerülhette a kellemetlen ceremóniális elvárásokat és követelményeket, ráadásul a fényűzés mellőzése folytán csökkenthette az utazás költségeit. Nem utolsósorban megszabadult a színpadias eseményektől, amelyek igazi rangjának velejárói voltak.⁶⁷

Moser könyvéből tudjuk, hogy az inkognitónak, így a névválasztásnak kötött szabályai voltak. Alapvető feltétel volt, hogy az utazó ne legmagasabb saját rangját és nevét használja, hanem egy másikat. Mindenkor alacsonyabb rangúként kellett utaznia, mint amely címet egyébként viselt, de ezt a nevet egyik birtokáról vagy városáról kellett választania. Választófejedelmek és fejedelmek általában grófi rangban utaztak, néha csupán nemesemberként.⁶⁸ A 18. században több uralkodó és uralkodóházból származó személy is választotta az inkognitóutazást. Közülük a legismertebb I. (Nagy) Péter cár, aki Peter Michajlov néven indult Nyugat-Európába.⁶⁹ Albert herceg apja, a későbbi II. Frigyes Ágost szász választófejedelem trónörökösként a Lausnitz grófja címet választotta ki titulátúrájából. Albert fivére Károly, Kurland hercege 1762-ben Barby grófjaként utazott karlsbadi fürdőkúrájára. Az elsőszülött fiúnak, Frigyes Krisztiánnak az özvegye, a bajor Mária Antónia pedig Brehna grófnőjeként tette meg berlini utazását.⁷⁰ A bajor választófejedelem, Károly Albert Trausnitz grófjaként szerepelt.⁷¹ Az uralkodók esetében az inkognitó nem arra szolgált, hogy valódi személyük titokban maradjon – általában az egész udvar tudta, sőt még a korabeli újságok is megírták⁷² –, hanem arra, hogy a nehezen megoldható ceremóniális és rangvitákat (például az ülésrendről vagy a belépési sorrendről) így kiküszöbölhessék.

Ezekről eltérő okokkal magyarázhatjuk, miért választotta Albert herceg és Mária Krisztina főhercegnő az inkognitót 1786-ban. Egyrészt döntő szerepet játszott ebben az utazás fő célja, másrészt közrejátszott Alberték rangja is. A cél hasonló az itáliai látogatás céljához:

⁶⁵ Moser: *Teutsches Hof-Recht*, I. kötet. III. könyv. IV. feje. § 6–8. 265–269. Vö. Conrads: *Das Incognito*, id. mű. és legújabban: Barth, Volker: *Inkognito. Geschichte eines Zeremoniells*. München, 2013.

⁶⁶ Bart: *Inkognito*, 10.

⁶⁷ Moser: *Teutsches Hof-Recht*, I. kötet. III. könyv. IV. feje. § 6. Von dem Besuchen al incognito. 265.

⁶⁸ Moser: *Teutsches Hof-Recht*, I. kötet. III. könyv. IV. feje. § 7. Merckmahle des incognito. 266., vö. Holenstein, André: *Huldigung und Herrschaftszeremoniell im Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung*. In: Gerteis, Klaus (Hrsg.): *Zum Wandel von Zeremoniell und Gesellschaftsritualen in der Zeit der Aufklärung* (Aufklärung 6.) Hamburg, 1992. (1991) No. 2. 21–46.

⁶⁹ Kljucsevszkij, Vaszilij Oszipovics: *Peter der Große und andere Porträts aus der russischen Geschichte*. Stuttgart, 1953. 63–71.; Moser: *Teutsches Hof-Recht*, I. kötet. III. könyv. IV. feje. § 9. Von der Beobachtung des Incognito. 272–273.

⁷⁰ SHStA Dresden, Hofbehörden, 10006 Oberhofmarschallamt, I (Reisen) Akte 165. fol. 28; uo. Akte 164. fol. 167.

⁷¹ Moser: *Teutsches Hof-Recht*, I. kötet. III. könyv. IV. feje. § 9. Von der Beobachtung des Incognito. 270. és II. kötet. V. könyv. Von der Familie des Regenten. II. feje. § 18. Von den Anstalten und Vorbereitungen zur Reise. 30.

⁷² Mint például a II. Józsefnek Falkenstein grófjaként megtett 1777. évi franciaországi utazásáról megjelent újsághírek. WD 1777, No. 35. 1777. ápr. 30. A további tudósítások már csak álneven említik a császárt.

a hercegi pár rokonlátogatásra indult, a francia királyi udvarban Mária Antóniánál és családjánál tettek látogatást Párizsban, azonban ezt összekötötték a francia főváros és néhány franciaországi nevezetesség megtekintésével. Itt is ötvöződik tehát a családlátogatás és a tanulmányút (turistaút). Látogatásuk módját azonban nagymértékben befolyásolta saját és rokonaik rangja. Az Itáliában meglátogatott rokonok közül főként a fiútestvérek (sógorok) voltak a magasabb rangúak. Franciaországban azonban egy náluk rangban jóval magasabban álló, nem is vérkonon uralkodó udvarába készültek. Ahhoz, hogy családi látogatást tehesse nek Franciaország királyának udvarában, sőt közvetlen, etikettmentes módon tudjanak találkozni Mária Antóniával, a főhercegnő hűgával, Franciaország királynéjával, a korban csakis a rangrejtett megjelenés adhatott alkalmat. A hercegi pár esetében az inkognitó választása azonban nem sorolható be Moser egyik csoportjába sem. Nem számítottak uralkodónak, bár 1780-tól (ténylegesen csak 1781-től) betöltött németalföldi kormányzói és helytartói rangjuk miatt igen előkelő posztot töltöttek be.⁷³ Ennek ellenére nem számítottak elég „udvarképesnek”, még úgy sem, hogy közeli rokoni kapcsolat fűzte őket Franciaország királynéjához. Az alacsonyabb rangú, nem uralkodó hercegi párt nem fogadhatták a kötelező, fényűző ceremóniák keretében, nagy ünnepélyességgel. Az inkognitóban utazó vendégek esetében és így hiányzott a kötelező ceremónia, elmaradtak a katonai tiszteletadások is, tehát nem kellett kínos rangvitáktól tartani az udvarban. Az utazó szintén mentes volt a kötelező ceremóniális vizitektől és viszont-látogatásoktól is. Ugyanakkor nem részesülhetett a szokásos ünnepélyes udvari ellátásban, és szállását sem a kastélyban biztosították.⁷⁴

Már 1784-ben, az első alkalommal, amikor egy párizsi látogatás ötlete felmerült, komoly fejtörést okozott a követeknek, mi módon lehetne lebonyolítani a fesztelen családlátogatást, hogy ne kelljen követni a terhes francia etikettet, és mégis fogadhasák a francia királyi udvarban a rangon „aluli” rokonokat. Mária Antóniával konzultálva Claude-Florimund Mercy-Argenteau franciaországi követ és Joseph Heinrich von Schlick dániai követ már akkor is mindenképpen az inkognitóutazást javasolták.⁷⁵ Így Mária Krisztina főhercegnő és Albert szász-tescheni herceg 1786 nyarán megfogadva a javaslatot a legalacsonyabb rangjukról választották álnevüket: „*Monsieur et Madame Bely*”-ként magyarországi birtokukról, Bélyéről nevezték el magukat.⁷⁶ A rangviták ennek ellenére várhatók voltak, mivel Mária Krisztina főhercegnő rangosabbnak számított, mint néhány előkelő francia herceg és hercegnő. Egy nem rangrejtett utazásnál az etikett szerint nekik kellett volna először vizitálniuk a szász-tescheni hercegi párnál, míg egy inkognitóutazásnál Bélye úrnőjének és urának kellett volna (valódi rangjukhoz nem méltó módon) tiszteletüket tenni a francia főuraknál.⁷⁷ Áthidaló megoldásként az osztrák diplomaták azt javasolták Albertéknek, ne „vizitálni” induljanak, hanem mintegy az egyes palotákat, gyűjteményeiket, festményeiket meglátogatni – eközben, véletlen találkozás formájában megoldódhatna a rangkérdés.⁷⁸

⁷³ Ahogy ezt az egykorú újság is hangsúlyozta: WD 1786, No. 69, 2068. 1786. aug. 30.

⁷⁴ Moser: *Teutsches Hof-Recht*, I. kötet. III. könyv. IV. feje. § 7. Merckmahle des incognit. 266.

⁷⁵ MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 26/a. tétel, A. II. 50/13. Joseph Heinrich Schlick gróf feljegyzése Mercy követtel folytatott megbeszélésről, fol. 152r–153r.

⁷⁶ WD 1786, No. 66, 1978. 1786. aug. 19.

⁷⁷ Hasonló okból kitört rangviták tarkították fivérük, Miksa főherceg 1774. évi párizsi tartózkodását, ami szintén inkognitójából fakadt: az Orleans-i, Condé és Conti hercegek ugyanis azt követelték az inkognitóban utazó Miksától, hogy (Moser szabályai szerint is) ő tegyen náluk elsőként látogatást. Vö. Braubach, Max: *Maria Theresias jüngster Sohn Max Franz. Letzter Kurfürst von Köln und Fürstbischof von Münster*. Wien–München, 1961. 31.

⁷⁸ A meglátogatandó személyek listájára végül 177 személy került fel. MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 26/a. tétel. A. II. 50/10.

Az utazás időpontjának kiválasztása az itáliaihoz hasonlatos volt: feltehetően az unokahúg, Sophie-Béatrice hercegnő születése alkalmából érkeztek Párizsba 1786. július 9-én. Mária Krisztina így még a gyermekágyi időszak alatt látogatott el Mária Antóniához, olyan időben, amelyben egyáltalán nem volt szokványos a ceremóniális látogatók fogadása. Szállásuk az utazás inkognitómódja és alacsonyabb rangjuk miatt nem a francia királyi udvarban volt, hanem Párizsban szálltak meg egy szállodában, a *Hotel du Grand Conseil*-ben a rue des filles de St. Thomason. Amikor a francia udvar Versailles-ban tartózkodott, akkor sem a palotában kaptak elhelyezést. Mivel onnan a távolság miatt nem tudtak volna visszaérni párizsi lakhelyükre, Versailles-ban külön szállást kellett foglalniuk Touchet fogadósnál.⁷⁹ Különleges jellemzőként újra kiemelhetjük, hogy ismét ketten utaztak, párként, habár a programok alapján jól körülhatárolhatók az eltérő érdeklődési körök: míg a herceget a katonaság érdekelte, a főhercegnő – érthető módon – sok időt töltött húgával, gyermekeivel és az újszülöttelel.⁸⁰

Az inkognitóutazás ismérvei folytán, a könnyített ceremónia következtében lehetővé vált, hogy kötetlen módon érintkezzenek a királyi családdal, ahogy ez a naplókából és Albert emlékirataiból kiderül. Ahelyett ugyanis, hogy hivatalosan bejelentkeztek volna az udvarnál, hogy időpontot kérjenek a tiszteletadáshoz (ahogy ezt a rangkülönbség előírta), Mária Antónia már megérkezésük másnapján értük küldetett, és szinte „akaratuk ellenére” az udvarba hívta őket. Ott sem a szokványos forgatókönyv szerint zajlott az első látogatás, hanem úgy, mint az közeli rokonoknál szokás: este 10-ig maradtak a királynénál, sőt még maga a francia király, XVI. Lajos is benézett hozzájuk egy rövid időre.⁸¹ Nem egyszer találunk arra is példát, hogy a reggelijüket vagy az ebédjüket a királyi párral, szűkebb környezetben költötték el,⁸² ami egyértelműen a szoros rokoni szálra utal. A szakirodalomban elterjedt az a vélemény, hogy a két lánytestvér találkozását számos konfliktus övezte. Állítólag a párizsi látogatás alatt az ifjú, heves, kicsapongó Mária Antóniának lehetősége nyílt arra, hogy hivatkozhatson, rangjából kifolyólag fényűzően megvendégelhesse, de egyben elkápráztathassa nővérét, akire valamennyien féltékenyek voltak, mivel Mária Terézia kedvencének számított.⁸³ Az utat előkészítő levelezésből, az útinaplóból és a herceg emlékirataiból azonban nem ez derül ki: a két nővér szeretettel, megértéssel viszonyult egymáshoz, és hamar elutasították a másiktól hallott elítélő véleményeket.⁸⁴

A sok közös, személyes hangvételő párizsi családi program mellett a hercegi pár igazi „turistaként” viselkedett, bejárták a várost és környékét. A párizsi eseményekről két forrásból is értesülhetünk: egyrészt fennmaradt a német nyelven vezetett útinaplójuk, másrészt ennek francia nyelvű változata Albert emlékirataiban.⁸⁵ Míg naplójuk (és Albert emlékiratai) időrendben mutatják be a programjaikat, addig a herceg egy további összeállítása kategó-

⁷⁹ Uo. fol. 107v.

⁸⁰ Uo. fol. 111r.

⁸¹ Uo. fol. 108r–v.

⁸² Például augusztus 6-án (uo. fol. 114r), aug. 10-én (uo. fol. 116v), és különösen kiemelve aug. 25-én (uo. fol. 124v).

⁸³ Oers, Wim: *Das Residenzschloss Schoonenberg-Laeken*. In: Benedik – Schröder: *Die Gründung der Albertina*, 119–131., ahol tévesen áll, hogy Mária Antónia nem engedte meg nővérének, hogy különböző királyi parkokat látogassanak meg. Uo. 130.

⁸⁴ MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 26/a. tétel, A. II. 50/13. Joseph Heinrich Schlick gróf feljegyzése Mercy követnek a királynéval folytatott megbeszéléséről. fol. 151v. és Albert emlékirataiban: uo. 2. tétel, A. II. 12/3. fol. 58r–v.

⁸⁵ Uo. 26/a. tétel, A. II. 50/1. A bemásolt rész (tisztázatként) az Emlékiratokban: uo. 2. tétel, A. II. 12/3. fol. 55v–85v. 90–154. oldal.

riákba sorolta a megnézendő nevezetességeket.⁸⁶ Igazi turista módjára pipákkal jelölték, amit teljesítettek. Albert jegyzéke külön gyűjtötte a templomokat (a St. Denis-i apátságban csaknem fél napot eltöltöttek), a figyelemre méltó palotákat és a meglátogatandó középületeket, mint például a hadiszertárt, a katonai iskolát, a pénzverdét.⁸⁷ A tanulmányútra induló nemes ifjakhoz és tudósokhoz hasonlóan látogatásuk fontos részét képezte a különféle gyűjtemények megtekintése: ellátogattak a természettudományos gyűjteménybe, a királyi könyvtárba és éremgyűjteménybe, XVI. Lajos metszet- és kéziratgyűjteményébe, illetőleg Charles Alexandre de Calonne, a francia pénzügyminiszter természettudományos gyűjteményébe.⁸⁸ A hercegi pár megtekintette a jelentős festmény- és képgyűjteményeket a Louvre-ban, Louis V. Joseph de Bourbon Condé hercegének, valamint Renaud César Louis Choiseul-Praslin hercegnek a magángyűjteményében. Albert művészettörténeti tájékozottsága is kiderül a feljegyzésekből, hiszen benyomásai mellett kiemel egy-egy festményt, megnevez egy-egy jelentősebb művészt.⁸⁹

A kulturális élményeken túl jelentős számban látogattak meg gazdasági üzemeket és gyárakat – ez egyértelműen az újabb, felvilágosodás kori utazások jellemzője. A francia gazdaság jellegzetességei közé tartoztak a mások által is kedvelt úticélok, a luxusárukat készítő manufaktúrák, például egy szappankészítő és gobelingyártó manufaktúra, valamint a sèvres-i porcelánmanufaktúra. Szándékuk ellenére üvegmanufaktúrába és vászonkészítő műhelybe már nem jutottak el.⁹⁰ Kérdés, hogy ez mennyiben képviselte pusztán az egzotikumot, és mennyiben volt a házaspár kimondott célja, hogy hasznosítható ismereteket szerezzen ezekről. Míg a házaspár esetében céljuk kérdéses, addig az bizonyos, hogy II. József 1777. évi franciaországi utazása alatt legtöbbször ismeretszerző céllal látogatta meg a fent említett vagy ezekhez hasonlatos manufaktúrákat – célja egyértelműen a tapasztalatszerzés és a tanulás volt.⁹¹ A magyarországi látogatás kapcsán már említett szociális érzékenység itt is kimutatható. A társuralkodó 1777-ben élénken érdeklődött a szociális és egészségügyi intézmények iránt, és hozzá hasonlóan Albert és Mária Krisztina is ellátogatott a St. Cyr leánynevelőintézetbe és természetesen a híres párizsi kórházba, a Hôtel-Dieu-be – mindez ismét csak a felvilágosodás kori, új típusú nemesi (uralkodói) utazás hatása.⁹² Különleges, egyedi programpontként szerepeltek a házaspár listáján a híres párizsi parkok és palotakertek. Feltételezhető, hogy a helytartói pár ötleteket, improvizációt merített a francia példákból, amelyeket híres brüsszeli kastélykertjük kialakításához és csinosításához kívántak felhasználni.⁹³

⁸⁶ Uo. 26/a. tétel, A. II. 50/4. Verzeichnis der Sehenswürdigkeiten in Paris und in der Umgebung.

⁸⁷ Uo. A. II. 50/1. fol. 112v, fol. 119r.

⁸⁸ Uo, fol. 117v–118v, fol. 119v. Ez utóbbiról később nyomtatott katalógus is megjelent: Calonne, Charles Alexandre de: *Museum Calonnianum. Specification of the various articles which compose the magnificent museum of natural history*. London, 1797.

⁸⁹ MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 26/a. tétel, A. II. 50/1. fol. 113v, fol. 122v.

⁹⁰ Uo. fol. 122r.

⁹¹ Wagner, Hans: *Die Reise Josephs II. nach Frankreich 1777 und die Reformen in Österreich*. In: Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag. Graz–Wien–Köln, 1965. 221–246. Vö. H. Balázs Éva: *Négy nap Párizsban. II. József 1777. évi útinaplójából*. In: Kende Péter – Litván György – Papp Gábor – Széchenyi Ágnes (szerk.): *Hommage à Fejtő Ferenc*. A 90 éves Fejtő Ferenc köszöntése emlékezőekkel és tanulmányokkal. Budapest, 1999. 105–111.

⁹² MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 26/a. tétel, A. II. 50/1. fol. 117r, fol. 115r.

⁹³ Vö. Oers: *Das Residenzschloss*. In: Benedik – Schröder: *Die Gründung der Albertina*. A kert egykorú leírása, még a végleges kialakítást megelőzően: Ligne, Charles-Joseph Prince de: *Coup d'œil sur Belœil*. Belœil, 1781.

Az inkognitólátogatás ellenére a napirendben jelentős szerepet foglaltak el a francia királyi udvar ceremóniális eseményei, mint például a király reggeli felkelése és öltözése (*Lever*), amelyen Albert is részt vehetett. Részese lehetett több nagyszabású, egész napos vadászatnak is.⁹⁴ Az esti programok a nagyvárosi forgatag sokszínűségét tükrözik, de ezeken sem kellett a kényszerű ceremóniális előírások miatt feszengeniük: számos alkalommal voltak színházban, opera- és balettelőadásokon, akár egyedül is, nem csak kettesben. Az augusztus 28-i elutazásukat követően közel egy hónapig még bejárták Franciaországot, eljutottak egészen Normandiába, s mintegy 234 postaállomást megtevé szeptember 26-án érkeztek vissza Németalföldre.⁹⁵

Záró gondolatok

A költségeket vizsgálva jelentős különbséget fedezhetünk fel a kiválasztott három utazás között. Természetesen az utazások időtartama és távolsága befolyással volt a költségekre, de alapvetően azok célja és módja határozta meg a kiadásokat. A Magyar Királyságban tett 1766. évi utazás alatt minden kiadás az ország rendjeit terhelte (jól látszik ez a vendéglátások során). 1776-ban és 1786-ban azonban számos költséget: az utazását, a lóváltását, a köztes szállásokét stb. a hercegi párnak kellett állnia: 1776-ban csupán a postalovakért 20 577 forintot és 42 krajcárt adtak ki.⁹⁶ A legnagyobb összeget ajándékokra fordították, azokra az értéktárgyakra, amelyeket (akár rangrejtve, akár hercegi párként) „kötelezően” átnyújtottak egy-egy vizit alkalmával, egy-egy látogatást követően vagy akár köszönetképpen egy-egy gyűjtemény bemutatásakor.⁹⁷ Ez is olyan jellegzetesség, amellyel a korábbi udvari utazás esetében nem találkozhatunk, hiszen akkor éppen az utazókat lepték meg különféle ajándékokkal. Itáliába például 31 darab tubákosszelencét, 38 darab órát, 25 nagy és 15 kicsi medált vittek magukkal gyűrűkön kívül, csaknem 100 000 forint értékben. Ezeken felül a nem létszükségletű kiadások közé sorolták például az alamizsnára adott összeget (3000 forintot), a selyemárukért fizetett 12 097, valamint a gyerekek számára ajándékokra elköltött 17 484 forintot. Érdekes tétel a bekeretezett portrékért kifizetett 54 400 forint, valószínűleg köztük van Johann Zoffany híres Mária Krisztina-portréja.

A bemutatott három utazás esetében a legszembetűnőbb azonosság a többször említett „páros utazás”, amely meghatározta az utazások jellegét, mivel minden alkalommal (az utazás közben, a városlátogatások és az udvari tartózkodások alatt is) figyelembe kellett azt venni, hogy nem csak egy magas rangú főúr utazik, hanem kísérőjeként a hitvese is. Nem állítjuk, hogy a 18. században más uralkodó vagy főúri házaspár nem utazott volna közösen, de az ritkán fordult elő, hogy a házaspár női tagja volt a rangosabb, vagyonosabb. A nő szereplő tehát nem csupán alárendelt, „kellékkísérő” szerepet játszott, ennek megfelelően kellett a kora újkori bevett ceremóniális előírásokat átalakítani. Igaz ez a megállapítás még abban az esetben is, amikor a herceg a gondjára bízott Magyar Királyságot látogatta meg Mária Krisztina főhercegnővel együtt, hiszen, ahogy korábban bemutattuk, a főhercegnő személyét minden alkalommal első helyre tették és különleges módon köszöntötték.

⁹⁴ MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 26/a. tétel, A. II. 50/1. fol. 115r, fol. 122v, fol. 123v.

⁹⁵ WD 1786, No. 73, 2181. 1786. szept. 13. Vö. MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 26/a. tétel, A. II. 50/9. Itineraire pour le Voyage des Mr. Les Comtes de Bélye.

⁹⁶ II. József 1768-ban a Temesi Bánságban tett ötvenkét napos látogatásának összköltsége is közel 20 000 forintba rúgott. Kulcsár Krisztina: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773*. Budapest, 2004. 174–191.

⁹⁷ Vö. például az ajándékok összehasonlításánál: MNL OL, P 298 (Albert hg. iratai), 16. tétel, A. I. 62/7. fol. 3r–4v.

A hercegi pár itt kiválasztott és megvizsgált utazásai nem adnak teljes képet utazásaikról, sőt az egyes utazások jelentőségét sem volt elég helyünk bemutatni. Hasonló módon ide kíváncskozna az 1781. évi németalföldi utazásuk, amely remek összehasonlítási alapot nyújthat az 1766. évihez. Ekkor ugyanis az utazás célja hasonló volt, a ceremónia hasonlóan kötelező, de nem csupán párként, hanem helytartópárként is utaztak, mivel Mária Krisztina – több Habsburg főhercegnőhöz hasonlóan – helytartói kinevezést nyert. A ceremóniális előírások, a reprezentációs kötelezettségek és a programpontok összevetés révén jobban megérthető lehet a helytartó(i pár) és az adott tartomány rendjeinek viszonya, a helytartó(k) jelentősége a két tartományban, valamint a politikai reprezentáció eltérő elemei.

Utazásaik elemzése továbbá lehetőséget adhat más főurak, (fő)hercegnők utazásaival történő összevetésre is. A tanulmányban sok helyen említésre került az utazó II. József, akinek külhoni utazásai egyértelműen mintául szolgáltak, de mellette a legifjabb Habsburg-Lotharingai főhercegnek, Miksának az európai tanulmányútját és a Magyar Királyságban tett látogatását sem szabad kifelejtenuünk a sorból – ez utóbbiak a magyar kutatók részéről még nem kaptak kellő figyelmet.⁹⁸ Mária Krisztina főhercegnő szerepét és jelentőségét látva mindenképpen érdemes lenne a női utazókat, női (hercegnői) utazásokat is külön vizsgálni. Ezek azonban más utazástípusokat jelentenek,⁹⁹ mivel a 18. századi hercegnők uralkodóként önállóan nem utaztak, erre inkább csak özvegyként volt lehetőségük – azonban a kortársak utazási passzivitása is értékes adatokat nyújthat a jövőbeni vizsgálatok számára.

---

⁹⁸ Kulcsár: *II. József utazásai*, id. mű.; uő: *Die Quellen zu den Hofreisen im Habsburg-Lothringischen Familienarchiv aus den Jahren 1766 bis 1788*. In: Pauser, Josef – Scheutz, Martin – Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert)*. Ein exemplarisches Handbuch (MIÖG Ergänzungsband 44), Wien–München, 2004. 108–119.; Braubach: *Maria Theresias jüngster Sohn*, 28–38.; Feneşan, Coştin: *Maximilian Franz von Habsburg. Jurnal de călătorie prin Banat (1777)*. Studii şi materiale de istorie medie, vol. XV. (1997) 215–233.

⁹⁹ Lásd: Raschke: *Fürstinnenreise*, különösen: 193–197.

KRISZTINA KULCSÁR

When aristocrats travel. Types of aristocratic travel in the 18th century: the travels of Prince Albert of Saxony-Teschen and Archduchess Marie Christine

The 18th century was a golden age of travel. The number of people undertaking journeys increased significantly. This gave rise to new types of travel. This study presents old and new types of aristocratic travel with the help of three examples. These three were the journeys of Prince Albert of Saxony-Teschen and his wife, Archduchess Marie Christine. The destinations and dates in question are: Kingdom of Hungary (1766), Italy (1775–1776) and Paris/France (1786). These are compared to other types of travel. All three journeys are atypical in the sense that an aristocratic couple traveled rather than a single person, or a male aristocrat with his female companion. During these journeys the high status of Marie Christine as daughter of Empress Maria Theresa, was significant. The couple's first shared trip was a representative court visit. It was Prince Albert's first journey to the Kingdom of Hungary as royal governor. His official role notwithstanding the Hungarian nobility accorded higher status in the proceedings to the Archduchess. Their journeys to Italy and France, however, were not official visits. Besides calling on family members, their goals were learning and self-improvement. These travels were informal. The couple consciously avoided lavish receptions and formal social events. In accordance with the new fashion of 'improvement' tours (Reformstudienreise), they familiarized themselves with economic and social institutions, visited churches, galleries and art collections. They avoided any official ceremonial responsibilities during their stay in Paris, traveling 'in incognito' as the lord and lady of Bélye. They did this probably in order to avoid possible conflicts of interest. Their incognito enabled them to have a private, unofficial meeting with the Archduchess's sister, Marie Antoinette. The novelty of these journeys lies in the fact that they are unique examples of the travels of a married couple in the 18th century.